

MÁRKUS BÉLA

A harmadik Bach-korszak irodalma

Cs. Szabó László értekező prózája és publicisztikája

1956 és 1965 között

1. rész

MÁRKUS BÉLA (1945) Debrecen

Ahogy nekrológiájában Czigány Lóránt emlékeztetett (Hungarológiai Értesítő, 1984/1–2, 289–291.), Cs. Szabó László szeretett meghökkentő hasonlattal indítani, mint ahogy kedvelt fogása volt a tanáros figyelemfelkeltés is. Az efféle, ideillő: értsünk szót, tegyük egyértelművé, miről fogunk beszélni. Illetve, jelen esetben, miről nem. A leglényegesebb, hogy bár az előadás címe erre engedne következtetni, mégsem a Mundus Magyar Egyetemi Kiadónál megjelent *Hódoltsági irodalom* kötet szemlézése következik. Egyrészt, mert ez majd tíz éve látott napvilágot, másrészt, mert közben ismertetések, elemzések születtek róla. Köztük, ugyanezzel a címmel, Nyíró József és Wass Albert emigrációs publicisztikáival együtt tárgyalva, az enyém is (*Szólamból szólamra*, Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány, 251–266.) – s nem akarnék olyan, egy költőféle karikírozta figurának mutatkozni, aki jó óráiban már csak önmagát idézi. Mindazonáltal a hódoltsági irodalom kerül terítékre, csak nem az a szakasza, amelyik az említett könyvben, ahogy az alcíme kiemeli, az irodalom államosításától az 1956-os forradalomig tart, hanem az, amelyik a forradalom után kezdődik – s itt már bizonytalan, hogy meddig tart, hiszen Cs. Szabó nem vert le korszakkarókat, hogy ettől eddig terjed a hódoltság, vagy ahogy újra és újra megnevezte, az „új Bach-korszak” ideje.

PINCEBOGARAK ÉS LÁNGELMÉK

A periódus, nem kétséges, a forradalom vérbe fojtásával kezdődik, és több érv szól amellett, hogy a végét, kissé bizonytalanul, persze, 1965-re teszi. Az Illyés-dráma, a *Kegyenc* párizsi ősbemutatójáról szóló elemzése szerint (Új Látóhatár, 1965/6, 535–544.) még aligha véli úgy, hogy véget ért, hiszen cikke azzal indít, hogy Magyarországon sem ez a mű, sem a testvérdarabja, a Teleki Lászlóról szóló *A külön* nem került, azaz nem kerülhetett színre. S amit jó érzéssel kiemel, a dráma mára aforizmává egyszerűsödött-nemesedett gondolatát – „Az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni” –, azt is úgy hozza összefüggésbe a zsarnoksággal és a „hamis eszmével”, hogy nehéz nem a más írásaiban sűrűn hivatkozott kommunizmusra s ennek rémuralmára gondolni.

Ha nagyon keresnénk, mégis, a karót, talán ugyanennek az esztendőnek a vége felé tűzheti ki, mégpedig *Az ötödik síp* című glosszájában (Új Látóhatár, 1965/5, 447–450.), ahol Hegedűs Gézának az *Élet és Irodalom* közölte (1965. szeptember 11.), az *Öt világrész magyar írói* című dolgozatához fűz megjegyzéseket. „Nyomatéka van a cikknek” – állapítja meg, s a nyomatékot azzal érzékelteti, hogy miután Illyés Gyula a mai magyar irodalmat ötágú sípnek keresztelte el, a „szabatos” költői hasonlattal segített elismertetni az önálló „külföldi magyar irodalom” létét, létjogosultságát. Némileg óvatos ugyan Hegedűs „egynének tetsző, de valójában politikai töltésű tűnődése” méltatásakor, hisz mértéktartónak tartott hangja és hasznosnak tudott célja után felveti: „ha kísérleti léggömbnek szánták, érdemes figyelni, hogy merre irányítja a szél”. Záró gondolata, bízva a jó széljárásban, szintén politikai töltésű: emlékeztet és figyelmeztet, hogy máskor, más vonatkozásban is „elmondtuk már”, „párbeszédnek, dialógusnak, vitának – ne lovagoljunk szavakon! – csak egyenrangú felek közt van hitele a körülálló fülében. Hitele és haszna.”

Ez az a pillanat és helyzet, amikor mint az emigráció képviselője egyenrangú félként, ám mégis köszönetet magába foglalo elismeréssel szólíthatja meg hazai írotársát. Illene az alkalomhoz, ha egy Illyés-vers, a *Bartók* szállóigévé lett soraival fordulna felé: „Te bennünket növesztel, azzal, / hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk.” Indokoltta tehetné két szempont is.

Az egyik, ahogy az 1961-es *Új versek* elemzése közben (Új Látóhatár, 1962/1, 86–88.) a forradalom előtt kiadott *Kézfogások*at értelmezte. A kötetben, ahol a zeneszerző emlékéét idéző költemény is megjelent, szerinte már „mindenestől benne van” a költő „mondanivalója az új Bach-korszakról” – főleg, ha ennek a kötetnek „az anyagához” soroljuk az „Egy mondatot is”. Márpedig Cs. Szabó nemcsak hogy oda sorolja, hanem olyan kitüntetett szerepűnek is minősíti, ami *A walesi bárdoké*hoz mérhető. Baj lett volna, ha Aranytól a ballada megírása után „új és új vértanú énekeseket, iker bárdokat, ismétlődő ellenállási balladákat kívántak volna” a honfitársai – indítja az *Új versek* méltatását. Rögtön áttérve arra, hogy „*A walesi bárdokat* Illyés Gyula is megírta a látszatra elűtő, lényegében visszatérő történelmi helyzetről”. Ez az a „világhírű vers”, amelyik kritikusi jövendölése szerint „talán csak halála után, a század végén vagy más században, szelídebb arculatú korban” fog kötetben megjelenni.

A másik szempont az András Sándor készítette beszélgetésből „világlík elő”: a *Halfejű pásztorbot* című novelláskötet (London, Magyar Könyves Céh, 1960) megjelenése után az alig huszonöt éves oxfordi diák, költő, kritikus tesz fel néhány kérdést neki, s a válaszok a maguk rövidségükben a hazai helyzettel való békülékenységet, az új Bach-rendszert nézve a kiegyezésre való hajlandóságát mutatják (*Küldetés, utcák, papírlapok*, Irodalmi Újság, 1960. augusztus 15.). Amire majd a Németh László-dráma, az *Utazás bírálata*kor is érdemes lesz emlékezni. Mert hogyan is hangzanak a feleletei? A kérdésre, hogy milyen véleménnyel van az otthoni irodalmi életéről, kurta a válasz: „Jó véleménnyel.” S ha a kérdező netán furcsállaná, mit mond, kétmondatos magyarázattal szolgál: „Négy évvel a forradalom után most jóformán már mindenki újra ír. De ez rendjén is van: Eisenhower neve nem pecsételheti le örök hallgatásra a magyar írók ajkát.” Az emigrációban és az otthon élő írók viszonyát sem kimerítő módon jellemzi. Szerinte „van egy munkamegosztás: az igazi írók jó szívvel gondolnak egymás feladataira”, az otthoniak feladata pedig: „Írják azt, amit mi nem írhatunk, mivel nem vagyunk Magyarországon.” Hogy a hazaiak mit írhatnak és mit jelentethetnek meg? – másutt, főleg előbb, de utóbb is fűz egy-két epés megjegyzést ehhez, most ennyivel toldja meg a gondolatmenetét: „A forma az ő titkuk: a jelek szerint sokféle.” S itt következik az a válasza, amely más szem- vagy nézőpontot foglal el, mint majd glosszája, *Az ötödik síp*. A kérdésre ugyanis, hogy „beszélhetünk-e emigráns magyar irodalomról”, nyomatékkal, azaz ismételten azt feleli: „Csak írókról.” Tán fölösleges magyarázni, mit jelent ez, még ha hangsúlyozza is a külhoni alkotók szerepét. És meggyőződését, igenis „értelme van annak, hogy az ember emigráns író”. „Emelt fővel mondhatom, hogy háromezer éve az emigránsok: a világ sója” – állítja, s mintha beszélgetőtársát, András Sándort is biztatni akarná, a görög regék hőseivel áll elő, akiknek „java száműzetésben kezdi életét”. Szól még, szintén kurtán, a kinti kiadási lehetőségekről, tán hogy magyarázatul szolgáljon, mennyire hiányzik az intézményi háttér az emigráció irodalmának önállósulásához. Amikor pedig cím szerint kiemel három regényt, amelyik „figyelemre méltó” a hazai termésből, akkor újra bizonyosságát nyújtja minőségérzékének is, túl a szüntelen érdeklődésén. A „kitűnőnek” tartott művek: Szentkuthy Miklós kisregénye a korai Bizánc hitvitáiról (*Bizánc*), Ottlik Gézáról az *Iskola a határon*, amelyről mások, köztük Határ Győző is értőn és lelkesülten szólnak, továbbá Birkás Endrének a negyvenes évek Budapestjét „ridegen, pontosan és leleplező erővel” ábrázoló regénye, az *Elfelejtett emberek*.

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnik tehát fel, hogy Cs. Szabó László publicisztikái az új Bach-korszak lezárultát az emigrációs irodalom önálló, autonóm voltához kötve a hatvanas évek közepére tették. Ha fölöslegesnek látszik is, ismételjük: az életműnek ez a szakasza a tárgyalandó téma, s nem a korábbi éveknek főleg a Hungáriában, majd 1953 után az Új Hungáriában közreadott – Czigány Lóránt szerint – „nagyon kombattáns hangvételű” hírlapi írásai. Ezeket, tudjuk, az 1971 és 1981 között vezetett naplójában (*Írók, tehát vagyok*, Kortárs, 2005) Cs. Szabóról gyakran fanyalogva, sőt idegenkedve beszélő Czigány gyűjtötte össze, rendezte sajtó alá, és látta el előszóval. Sárközi Mátyás monográfiája, a *Csé* (Kortárs, 2014, 116–118.) tudatja, hogy a szerző akarata az volt, az ötvenes évek elején íródott tárcái – kritikái, glosszái, esszéi – csak halála után jelenjenek meg, „mert nem akart találkozni megbíráltjainak még az utódaival sem”.

Utaljunk előre az olvasói kíváncsiság felkeltésének szándékával, de Cs. Szabó nehéz, furcsa helyzetét érzékeltető is, hogy különös és teljesíthetetlen vágy volt ez, hiszen az 1956 és 1965 közötti esztendőök publicisztikájának java része a korábban, azaz '56 előtt kivesézett szerzőkkel egy lapban, zömmel a londoni székhelyű Irodalmi Újságban jelent meg. Ha az utódaikkal sikerült is elkerülnie a találkozást, a volt megbíráltakkal, például Aczél Tamással, Méray Tiborral és másokkal

biztosan nem. Sőt, kénytelen volt, a korábbi évekre nem tekintve – a kifejezés hajdani, eredeti értelmében – egy gyékényen árulni velük, a forradalom utániakat nézve pedig egy politikai platformot elfoglalni. Hogy miként „intézte el” ezt magában s főleg miként a nyilvánosság előtt, erről majd – annyit, amennyit tudni-sejteni lehet – később. Egyelőre annyit, hogy nagyon is tisztában volt vele, milyen hangot ütött meg, amikor – bár nem ő hivatkozik rájuk, a példák mégis tőle valók – a *Kényszerzubbony árlejtéssel* című glosszájában Aczél Tamásról úgy vélekedett, „besúgónak sokkal jobb, mint írónak”, Mérayt pedig „az él-koreai – él-észak-koreai – riporternek” nevezte, egy másik glosszájában, a *Ki a júniusi legény a csárdában?* címűben pedig, miután Tardos Tiboron élcelődött, hogy „koreai druszájának”, Méraynak a novelláskötetét „kapja le a tíz körméről legjúniusibb revizionista öntudattal”, általában szól a hirtelen „megvilágosult elmékről”. Van a pártban – írta 1954 végén – „júniusi, júniusibb és legjúniusibb író; a júniusi nagy szálka a júniusibb író szemében, ő meg majd kidöfi a legjúniusibb szemeket”.

Nos, a forradalom leverését követően tekintetének ilyen szemekkel, sőt ezekkel a szemekkel is találkoznia kellett. Egyáltalán nem mentségnek szánhatta, amit visszatekintve Urbán Györgynek 1979-ben mondott: „Az ötvenes évek elején főleg polemizáltam, indulatosan és sokféle emberfajtaival, sztálinista bérdalnokokká züllő, egykori kedves pályatársaktól rettegett följelentőig. Iszonyú volt látni, hogy pincebogarak némítanak el lángelméket. Hitvitázóvá vedlett át a vándordiak, de megőrzött hagyományhűséggel: én se voltam gorombább, mint 350 év előtt Pázmány Péter és Magyar István uram egymáshoz.” Ehhez a berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában 1982-ben megjelent *Hűlő árnyékban* című önéletrajzi kötetből kiemelt vallomásrészlethez Sárközi Mátyás annyi megjegyzést fűz, némiképp Czigány Lóránttal polemizálva, hogy az írások hangja az elegáns törvívás helyett inkább emlékeztet Szabó Dezső „agyafúrtan kíméletlen odamondogatására”.

Fontos felhívni a figyelmet, hogy az '56 előtt írott cikkekről vélekedik így, és nem a forradalom leverése után keletkezettekről, amelyekről kevesebb szót is ejt, és amelyek valamelyest kíméletekesebbek. Már azzal is, hogy kevesebb pályatársat, író, költőt neveznek meg ténykedésüket ecsetelve. Bírálatuk metsző éle sokkalta inkább a kommunizmus eszméje és ennek erőszakos terjesztője, a párt ellen irányul, különös tekintettel az októberi forradalom leverését követő „szovjet katonai rémuralomra”, arra az „új sztálinizmusra”, amelyet egy helyen, a *Magyar századok* című, a Keresztury Dezső összeállította *A magyar irodalom képeskönyvét* elemző tanulmányában (Irodalmi Újság, 1957. július 15.) „újabb Bach-korszaknak” nevez. Keresztury a kezdetektől József Attiláig terjedően szemlélteti, nemcsak képekkel, hanem egykorú vers- vagy prózaidézetekkel is irodalmunk útját, lehetőséget teremt a tanulmányíró számára egy olyan rövid utóirattal toldani meg a mondandóját, amelyik biztos, hogy „ma nem nyomtatható le Magyarországon”. „Az igazi magyar irodalom a kommunista hatalomátvétel után elképesztő tömörítéssel egyszerre ment át egy sűrített Bach-korszakon és reformkoron, s éppen ebben a fordított sorrendben” – írja, az írószövetségi és a Petőfi körüli eszmei csatározások felemlegetése után azzal folytatva, hogy „ma újabb Bach-korszak ereszkedett Magyarországra, immár a harmadik, s az intellektusokra a legvéresebb”. Az elnyomatás eme korszakának főleg az irodalompolitikáját és irodalomtörténeti szemléletét boncolja majd, szedi ízekre.

KÁDÁR ÉS QUISLING

Értsünk azonban szót, mielőtt a fentiek szóba kerülnének. Próbáljuk egyértelművé tenni, ami – Cs. Szabó László számára sem egyértelmű. Nevezetesen, hogy ha szerinte újra a Bach-korszak „köszöntött is be”, ám tényleg a harmadik-e. Amikor – ismét a *Magyar századokból* idézve – „különös, kétfejű szörny lett a magyar emberből. Egyik fejét hazájában viseli, s úgy hívják, hogy Ellenforradalmár, a másikat Nyugaton hordja, s az a neve, hogy Tanú. Egyik fejével véstörvényszékek, másikkal vegyes bizottságok előtt áll, egyiket a vesztőhelyre készítik elő, a másik tolmácsolt szavakkal visszakérőzdi a hőstetteit. Az Ellenforradalmár s a Tanú persze egy személy volt 1956 októberében” – a szabadságharc igazi valóját, úgy véli, Keresztury hatalmas könyve teregeti oda a „moszkovita vérszibák és nyugati jegyzőkönyvvezetők elé”, ám a „szovjet katonai rémuralomban” széthullnak a magyar – és nem csupán a Cs. Szabó kiemelte irodalmi – élet elemei, széthullnak családok, szét a hétköznapi emberi kapcsolatok. A „patkánnyal, vallatólámpákkal, rabkórházzal” ismerkedő „hazai írókat” nem nyugtathatja és vigasztalhatja meg a cikk ama felvetése, miszerint „az elnyomásnak ez-

úttal sokkal hatalmasabb és tudatosabb a szabadon maradt szellemi nyúlványa, mint a megelőző Bach-korokban”. Ez a „nyúlvány”: a közel kétszázézer magyar menekült, az ifjúság külvilágba szakadt része, amelyik „a szabadságharc löporszagától, szellemétől és erkölcsétől telítve szabadon közlekedik a népek óceánján, beszívja a nagyvilág sós levegőjét”. Másutt ugyan, még ugyanebben az évben, a külföldre került fiatal írónemzedék lehetőségeiről és esélyeiről kevésbé derűlátóan szól (*A húszévesek*, Látóhatár, 1957/1–2, 1–8.), ám a lényegi eltérés a Rákosi-rendszer egészének és a Kádár-rendszer kezdetének összevetésekor mutatkozik meg, mégpedig Németh László az *Utazás* című, úgymond – megint –, „az új Bach-korszakkal” szembenező darabját tárgyalva (*Az utazás*, Új Látóhatár, 1962/4, 320–326.).

Határozottságában is meglepő a kritika felütése: „Történelmi vakság lenne új Bach-korszaknak nevezni a letűnt Rákosi-rendszert. Olyan egy volt a világon.” S aztán példákkal igyekszik bizonyítani, hogy „az új Bach-korszak csak 1957-ben kezdődött el Magyarországon”. Példái, költői fogalmazásban az ötvenes évek első feléről: „Milliók, üveges szemmel a réműlettől, milliók, hajnali csengőfrászbán. S akit szabadon, ágyában talált a másnap reggel, már nyúlt az értágító mérgek után.” „Mint Vörösmarty versében, az *Előszóban*, még egy Isten is hirtelen megöszülhetett volna ettől a borzalomtól.” És (feltételes) példái az ’56 utáni világról: „Utóvégre ma már föltehető, hogy a mentőkocsik valóban sebesültet szállítanak, nem löszert a rendőröknek.” És a döntő érv a különbségre: „Csak 1957 óta próbálja kipuhatolni a magyarság normális vérnyomással, lázalmok nélkül, hogy miképpen tud megférni egy fedél alatt maga s az idegen hatalom, melyet ráért a történelem.” Lázalmok nélkül, normális vérnyomással? – kérdezhették (volna) a bírósági ítéletekre várók, a letartóztatásuktól rettegők, a megfigyeltek, a pályán kívülre szorítottak, hozzátartozóiktól támogatva. A szerző reményére – nem a derűjére tehát – az adhatott okot, hogy hitte, „talán utoljára” történt ez (s így) meg a magyarsággal, „hiszen lassan mégiscsak összeolvad a maroknyi emberiség e mákszemnyi földgömbön”.

Noha e messzi források fakasztotta hit engedékenyebbé, megértőbbé tette az akár második, akár harmadik, ám új Bach-korszak iránt, mégis megfeddte Németh Lászlót, hogy (a még magyarországi) Irodalmi Újság 1956. november második számában használt „szinte megszentelt két szót” – „emelkedő nemzet” – friss színművében „most az új Bach-rendszerre alkalmazza”. Kevésbé színikritikusként, mint inkább társadalombírálóként előbb az „elkeserítő mezőgazdasági adatokkal s a réműletes népszaporulati statisztikával” igyekszik ellenvéleményét alátámasztani, majd hatásos kijelentés következik: „Egyelőre apró magánpokloktól hemzseg az ország.” Most meg a drámaíró vethette volna fel, mennyire érzéketlen, zsidbadt a nép, ha magánpoklait normális vérnyomással viseli. Vagy: ha a kritikus nem talál kivételment, megalkuvásra, közönyre utalót abban, hogy a magyarság szeretné kipuhatolni, miként s hogyan élhet együtt az elnyomóival, akkor miért írja a színmű (s főképp szerzője) rovására, hogy „filozófiai igazolással próbálja aládúcolni a kényszerű együttélést”. Miért marasztalja el, írván: „Túl friss a seb a nemzetben, hogy íróját a csendes, *eltemető* alkalmazkodáson felül már *tudatos* illeszkedést is kívánjon tőle a történelmi determinizmus jegyében s a nép önérdekében”, minek előtte egyáltalán nem megvetően szólt a puhatólózásról, ott megférést mondva, amit itt illeszkedésnek. Efféle tisztázatlanságokat vagy önellentmondásokat tapasztalván jegyezhetette meg – nem az *Utazással* összefüggésben – Németh László, hogy Cs. Szabóból hiányzott „a dolgok türelmes átgondolása, a mélyszántás”. Erre maga a Némethet egyébként „lángeszű írónak”, s mint Halász Gábort, „fáradhatatlan gyémántfűró agyúnak” tartó Cs. Szabó emlékezett, azt vetve fel Siklós Istvánnal beszélgetve, hogy bírálója „barátságos és igazságos volt” (*Két tükör közt*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bazel, 1977, 119. és 136.). Végül is, amikor színikritikája zárásakor szabadkozik, amiért protestáns erdélyi létére úgy írt, mintha Pázmány oldalán állna, Németh László, a dunántúli protestáns pedig Bethlen Gáborén, csak arról feledkezik meg, hogy érvelni ő is Bethlen-módrára kezdett. Szabó Zoltán, akinek ugyanabban a lapszámban jelent meg az *Utazásról* szóló bírálata (*Utazás és külvilág*, Új Látóhatár, 1962/4, 303–320.), ezúttal (is) méltányosabban és egyértelműen fogalmaz. Egyrészt, amikor inkább megindító, mint felháborító tartja, hogy Németh Lászlótól a „szerepjátást” várták el a hívei. S érthetőnek, ha úgy érezték, „egy Németh Lászlónak Moszkvába nem volna szabad elmennie: elvégre Moszkva nem az a hely, ahonnan Debreceni Kátékat lehet kibocsátani”. Másrészt szerinte az az „igazán húsba vágó harapófog”, hogy a mű „a használni akarás írói jó szándéka és az igazság teljes feltárásának lehetetlensége közé szorul”.

S az új Bach-rendszerrel kapcsolatos Cs. Szabó-publicisztikák kulcsa épp ebben rejlik: a teljes igazság feltárásának szándékában. Legyen szó akár a kommunizmus, akár az 1956-os forradalom megítéléséről – mert, ismételhetjük, az ekkori írások java része ezen alapszik s erre épül. Beszédes tanúsítója mindjárt a Peter Fryer könyvéről írott, kisbetűs monogramos (cs. sz. l.) recenzió, az *Egy igazmondó kommunista szemtanú* (Irodalmi Újság, 1957. május 15.). Szellemesen epés itt is az indítás: „A kommunizmus, úgy látszik, olyan hitvallás, amelyben kiábrándulás által lehet megvilágosodni. Ahhoz, hogy az igazság megkönnyebbítő nyugalma leszálljon a lélekre, s önbíráskodó komédiák után az elnyomott tisztesség felülkerekedjék a taktikázó rajongáson, a kommunista hívőnek meg kell tagadnia mindazt, ami addig politikailag testet öltött az igéből.” A bibliai-vallási frazeológia használata nem feltétlenül az irónia kinyilvánítása itt, hiszen nemegy gondolkodót, tudóst lehetne idézni Heisenberg-től Toynbee-ig, akik szerint a politikai tanok és a társadalmi tevékenységek vették át a pozitív vallás szerepét, illetve akik a szocializmust „posztkeresztény ideológiának”, egyfajta „hit” dolgának fogták fel. A marxizmusnak a vallási mozgalmakkal való rokonítása sem csak Gramscihoz köthető.

A könyvkritika Peter Fryert, aki a londoni Daily Worker és a budapesti Szabad Nép munkatársa volt, s aki annak idején részt vett a Rajk-per tárgyalásán, különös „szakadárként” jeleníti meg. Egyrészt azok közé sorolja, akiket „a magyar szabadságharc térített észre”, ekkor csömörödtek meg a kommunizmustól, másrészt hangoztatja, hogy a hírlapíró mindenek ellenére kommunistának vallja magát. Vele kapcsolatban is találónak tartja a már régebben kiábrándult Koestler ironikus hasonlatát, miszerint úgy jártak, mint akinek elpattan a kifeszített világnézeti drótja, s aztán „ott hempereg és vergődik a polgári társadalom mentőhálójában”. Cs. Szabó elemében van, ha megint a sztálinizmus természetrajzán elmélkedhet: Moszkva például mint iskolamester jelenik meg, aki vagy amely úgy tanítja, hogy „a történelem immár a szocialista országok mintázó kezébe került”, a Kreml pedig úgy, mint amelyik nem engedi felrúgni azt a „hatalmi rangsort”, amelyet „a moszkvai ültetvényesek és kelet-európai rabszolgáik közt elrendelt”. Fryernak éppúgy méltatja határozottságát – „Ez nem fasiszták és reakciók szervezett ellenforradalma! Az egész nép támadt fel” –, mint a stílusát: „megírta az igazságot a szabadságharcról, inkább prózakölteményt, semmint tudósítást”. Megdöbbenve említi ugyanakkor a részletekre is kitérve, hogy a mosonmagyaróvári sortűzről szóló cikkét „eltüntették” a szerkesztőségben – s egyáltalán, az angol lap sztálinistái „a vörös Csepel hősiek pusztá öklével szemben odaálltak a robbanólövedékkel exportált szocializmus mellé”. Az igazmondás következménye: előbb kizárással fenyegették, amire a könyv megírásával válaszolt, majd ki is zárták, el is bocsátották.

Határozott, kemény és keserű állásfoglalás az Irodalmi Újság 1957. június 15-i vezércikke is, a *Cseng a pohár*. Szerzője nem teljes névvel szerepel, csupán csak Cs.-vel jelöli magát arról a pesti Parlamentben kötött magyar–szovjet szerződésről szólva, amelyik a megszálló csapatok Magyarországon maradását pecsételte meg. „Cseng a pohár, feszül a kötél, iszik a marsall, akasztják a szabadságharcosokat” – az ellentétekkel egyszerre érzékelteti a saját lelkében és az ország egészében dúló feszültséget. A folytatás a helyzet tragikusságának képi s akusztikai megelevenítése: „De a koccintók nem tudnak annyiszor inni, ahányszor dobban a névtelen sírgödör: a viduló hódítók nem tudnak versenyezni a hóhérral.” A képzetek körét kétfelé terjeszti ki, egyrészt a sátáni erőszak, képmutatás és gonoszság irányába, másrészt a – nem az „új”, hanem a „rég” – Bach-korszak felé. „A Sátán is az akasztófánál ad bált a vendégeinek – példálózik –, boszorkányok is embervérrel szokták kínálni a látogatóikat.” A Walpurgis-éj borzalmainak festését a szertartásmesterek monoton megnevezése követi: „Úgy látszik, Zsukov marsallnak az a becsvágya, hogy a magyarok visszasírják Haynaut. Úgy látszik, Kádárnak az a becsvágya, hogy Quisling helyett ő kerüljön az emberiség szókjancsába az áruzó megjelölésére.” A „régimódi zsarnokok” több tapintatot és kíméletet mutattak a leigázott nép iránt – von további párhuzamot, „a lelketlenségnek is vannak árnyalatai”, emlékeztet, hogy végül önyugtató poétikus szavakkal emelkedjen a reménytelen helyzet fölé: „Galambot öltek a szerződés aláírói a Parlamentben. A magyar békegalambot, amelynek gazdátlan olajága ott szálldos a világ lelkiismeretében.”

Nem szükséges levéltárakban kutakodni, enélkül is bizonyosak lehetünk abban, amit a monográfiaíró Sárközi Mátyás feltételez (*i. m.*, 138.): a *Cseng a pohár* felkerült Cs. Szabónak a magyar belügyi szerveknél vezetett törzslapjára. S ha szorgalmasak és lelkiismeretesek voltak a sajtós olvasói és jelentésírói, volt még mit vezetniük ama lapra. Csak azon a nyáron, 1957-ben: csodálkozhattak,

hogy egy színmű, Shakespeare „tanonckori rémdrámája, a *Titus Andronicus*” is a jelenkori „diktatúrák elmebajos világát” idézteti fel vele. A németországi tömeghamvasztók, a lengyelországi, azaz katyáni tömegsírok, a szibériai munkatáborok és a jugoszláv ellenállás balkáni borzalmi mellett „a magyar forradalomban leleplezett rendőrségi műhelytitkokat”. Kortársai „istentelen arcai” – írta a Peter Brook rendezte dráma ürügyén – „régés-rég túltettek Heródes katonáin” (*Mészárszék*, Irodalmi Újság, 1957. augusztus 1.). A törzslap kivonatolhatta a *Botcsinálta évfordulót* is (Irodalmi Újság, 1957. augusztus 15.) Kádár János említése miatt, akit úgy szerepeltet a cikk, mint aki „a gyermekrabló Szerovot a magyar nép barátjának” fogadta – Marosán György pedig úgy említetik, mint aki „a magyar nép íróit ellenforradalmár skriblereknek hívja”. Mindez nem elég, a glossza még nevéssé is teszi őket, abbéli igyekezetüket gúnyolva ki, hogy Arany János halálának hetvenötödik évfordulóját nyilvánvalóan azért akarják megünnepel(tet)ni, mert az október 22-re esik, így el lehet terelni a figyelmet 23-ról, a forradalom kitörésének napjáról – csakhogy, figyelmeztet a szavak kiemelésével is Cs. Szabó, a költőnek van egy „valódi százados ünnepe is”: pont száz éve írta *A walesi bárdok*at. Szóba hozza, hogy a költő elhárította a felkérést, írjon a Budára látogató I. Ferenc Józsefet köszöntő-üdvözlő verset, megtette azonban helyette Lisznyai Damó Kálmán – e rövid kitérő arra jó, hogy elszörnyülködjék, ma is akadnak Lisznyai-félék (meg is nevez egyet: Fodor Józsefet). Amit viszont az évforduló „két cigány, egy király, két cigány, egy király” alapon összeállított előkészítő bizottságának szervezéséről sejtet, az felveti a gyanút, hogy nemcsak erre az esetre céloz, hanem – tán elsősorban – arra az ez idő tájt kezdődő „aláírási kampányra”, amit hallomásból ismerhetett, *A magyar írók tiltakozása az ENSZ ötös-bizottsági jelentés közgyűlési tárgyalása ellen* című dokumentum készítésére. „A kommunisták úgy kanyarítják mások nevét nyílt levelek, kiáltványok, tiltakozások és üdvözlések alá – vádol, nem alaptalanul –, mint Noszty Feri, a hírhedt Noszty fiú a fedezetlen váltókra.” Elfelejtik megkérdezni a név birtokosát – ecseteli tovább, (regénybeli) múlt és (valóságos) jelen között a „keserves különbséget” abban ragadva meg, hogy „míg régen a hamisító jutott börtönbe, most ő veti fogságba a károsultat, ha nagyon ugrál, s nem emlékszik az aláírására”.

Végül könyörtelenül leleplező jelenetbe állítja – november 4-ét jelképesen Kádár János emléknapjának nyilvánítva – a „botcsinálta” ünneplőket: zengedezve körülállják Arany, „egy *halott* walesi bárd sírját, hogy a hazug és szemforgató hódolati ének elfojtsa [...] a börtönben gyötört élő bárdok sikolyát”.

Hazugság, hamisítás, szemforgatás: idők múltával már nem annyira az árulók, a Quislingek, a hatalmon lévők viselkedése hozza indulatba, inkább másba, másokba szakasztja – tőle való a kép – csípős iróniájának fullánkjait. Félelmei, aggodásai is más terepek felé viszik; mind többet töpreng azon, vajon megőrzik-e, meg tudják-e őrizni otthon, minden tiltás ellenére, 1956 októberének emlékezetét. Mint ahogy ihletetten szép, a történelmi múltat faggató esszéje, *A pusztakamarási sír* (Irodalmi Újság, 1958. november 1.) mondja, ez a töprengő gond, gyötrő gondolat űzte képzeletben Kemény Zsigmond nyughelyéhez. E szövevényes lelkűnek, ingatag egyensúlyúnak, beretva eszével másoknak higgadt tanácsokat osztogatónak, magyar–román vére által mégis zabolátlanul sodródónak tartott író politikai elemzése, *A forradalom után* vajon megírható volna-e ma is, teszi föl a kérdést. E röpiratra, amely szerinte mentő szándéka ellenére akaratlanul sértette a nemzetet, úgy tekint, mint amelynek a mai folytatása, továbbírása alkalmas lenne az októberi forradalomnak, az 1848-as „letiport örökösének kimagyarozására, fölmentésére vagy részbeni elmarasztalására”. Noha nyilvánvaló számára Kemény elfogultsága – az, hogy Kossuthot teszi meg bűnbaknak, miközben egy szót sem ejt sem a „felbújtott nemzetiségek vérengzéséről, sem az osztrák ház kétszínűségéről” – mégis másban látja annak okát, hogy a „legaggályoskodóbb” Kemény sem írhatná meg ama könyvet. Több szempontot is fölvet – minden ironizáló, parodizáló szándék nélkül, amire az serkentette volna, hogy a kommunisták élcsapata, a párt ekkorra már pontokba sűrítve sorolta föl az „ellenforradalom” kitörésének okait. Cs. Szabó a forradalom három olyan jellegzetességét emeli ki, amelyek ma is tárgyai a történettudományi, társadalompolitikai értekezéseknek. Mindenekelőtt a vezértelen voltát hangsúlyozza, pátosszal állítva: „Névtelen közös alkotás volt, amely naponta újjáteremtette magát a népben.” A második sajátosság hangsúlyozásakor sem vált át fogalmi nyelvre, szakzsargonra: a 19. század nemzeti követeléseit úgy jellemzi, hogy ezek vállalták át „a kozmopolita Fölvilágosodástól az *emberség* gondolatát”. Petőfit idézi meg koronatanúnak: nacionalistának lenni annyi volt, mint „elől járni az emberméltóság tiszteletében”. Egyet jelentett nemzeti és világszabadságot mondani. 1956 októberében azonban – állítja költői megszemélyesítéssel – az „igazi

harc az Emberért folyt az Embertelenségben”. A harmadik vonás: a forradalom „megteremtette saját folytatását, a vezér nélküli Rendet”, megszületett „az önkéntes Rend is”. Hogy október rágalma-zói, gúnyolói idejétmúlt, esztelen vállalkozásnak fitymálják? Az esszéíró szerint bizonyos fokig tényleg „romantikus vállalkozás” volt az egész, amit büszkén vállal, hiszen „a dicsőségére” volt az. E dicső emlékezet helyét azonban nem Kemény Zsigmond sírja jelöli, hanem a Petőfié, akinek október óta, Cs. Szabó hite szerint, két jeltelen sírja van: az egyik a segesvári síkon, a másik a Ferencváros utcakövezete alatt.

TORZ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETEK

Nyilvánvaló, az esszéíró nem úgy vetett számot az októberi forradalommal, mint amelyik le akart számolni a népi demokráciának nevezett szocializmus társadalmi és gazdasági rendszerével és magával a politikai ideológiájával. Amit méltatott, sőt magasztalt, az a szabadságjogok vezér nélküli megvalósításának tömeges, közös akarata s a nemzeti függetlenség kivívásának vágya, tettbe, harcba vált szándéka. A termelés szerkezete helyett a művelődésé, a gazdasági teljesítmény helyett a szellemi foglalkoztatta. Arra figyelt, hogy változnak-e, azaz nőnek-e otthon az igazmondás esélyei októbertől mint nemzeti s világtörténelmi eseményről szólva. S ha úgy találta, hogy a forradalmat meghajigálják sárdarabokkal, mint Darvas József tette a *Kormos égben*, vagy ha a mosonmagyaróvári ávosokat siratja el valaki, mint Fodor József, akkor kemény szavakkal lép fel, inkább a szerző emberi gyarlóságait, semmint a mű esztétikai gyengeségeit minősítve. Így értendő, ha Gelért Oszkár „sunyi” emlékiratait, Szabó Pál „kitartó népfrontszolgálatát” vagy a világirodalomból is „pártos bölcsességeket kanalazó” Kardos Lászlót hozza szóba, azt is tanúsítandó, hogy ebben az időben csak elvétve vállalkozik műelemzésekre – az olyan ritka kivételektől eltekintve, mint Illyés verseskötete vagy Németh László drámája –, helyettük többnyire átfogó, összefoglaló igényű tanulmányokhoz fűz megjegyzéseket. Vagy olyan kézikönyveket vesz górcső alá, mint ahonnan az előbbi példák is valók: Klaniczay Tibor, Szauder József és Szabolcsi Miklós 1961-ben megjelent *Kis magyar irodalomtörténete*. Erről ugyan azzal a címmel értekeznek, hogy *Torz magyar irodalomtörténet* (Katolikus Szemle, 1962/3, 177–196.; *Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963, 103–135.), ám összevetve a négy évvel korábbi, Bóka László és Pándi Pál szerkesztette munkával (*A magyar irodalom története 1849-ig*), a javulás jegyeit fedezte fel. Miután elismerte, nehéz megírni a közelmúlt irodalomtörténetét, „még teljes szabadsággal is nagyon nehéz”, „reménnyel és bizakodással” tette le a három szerző közös kötetét. Habár úgy vette észre, hogy mint valami kórházi ápoló, a leninizmus vasbordái közül kelt életre az, és még zsdanovista folt is van rajta bőven, végső soron mégis megnyugtatta, hogy a sok felfújtt, jelentéktelen név mellett „jóformán hiánytalanul” ott vannak az érdeemesek, az értékesek, az „igazi nagyok”. „Meggűnt az irodalmi kitelepítés Magyarországon” – összegezett a végén, ami korántsem elégedettségének kifejeződése, hisz a szerzőkkel szemben olykor megsemmisítő erővel, súlyos kifogásokat is emelt. A legsúlyosabbak a (marxista) szemlélettel és módszerrel, illetve a nyelvi-nyelvtani „hanyaglással”, a stílus „fűrészporos, kusza, pontatlan” magyarságával függenek össze. Klaniczaynak, miután elismerte: „felkészültsége nagy”, felrója, hogy az „osztályuralom ábrázolásának” nyomait keresi a középkori krónikákban is. A róluk szóló jellemzése úgy hangzik – lehet ennél epéssébb ellentetés? –, „mint valami közgyűlési határozat a lappangó belső ellenségek (hajdan: bitangok) és titkos ügynökök ellen a pártegység védelmére”. Az 1957-es irodalomtörténethez képest szerinte az a „legérdekesebb páforgulása”, hogy ott még nem tudott a barokról, csak a katolikus ellenreformációról, itt viszont ezt a szellemtörténet „kidolgozta”, tehát „fertőzött” fogalmat visszahelyezi a stílusorszakok közé. Azt viszont, a nyelvi hanyatlással kapcsolatban, hogy Klaniczay „kellemesen és olvashatóan ír”, mintha csak azért hangsúlyozná, hogy – meglepő vitriolossággal – csodálkozzék azon, Szauder József miért tud ennyire rosszul magyarul. „Jóformán minden mondata bosszú azon a nyelven, amelynek a remekműveiből megél” – ítélkezik a legkevésbé sem finomkodva a „pártélet protokolljelzőit” „visszaháramló érvénnyel” osztogató tudós fölött. Szellemesen élcelődik a „történelmi szükségszerűség” fogalmának használatán és kiterjesztésén is, mondván, az a hiedelme támadhat az olvasónak, hogy a párt e fogalom titkának birtokában „bizonyosan tudta volna, mi a teendő a pozsonyi Diétán, a parlamentül szolgáló régi pesti Vigadóban, Debrecenben, a Kiegyezésnél vagy a Millenniumkor”. Cs. Szabó, a bíráló ezért vélheti

úgy, hogy ebben az irodalomtörténetben gondosabb ugyan az árnyalás, nyíltabb szellemű az ítékezés, mint a négy évvel korábbi volt, ám a letűnt századoktól ez is „a sztálini korszak kincstári optimizmusát kéri számon”. A harmadik szerzőről, az érezhetően „minőségi érzékkel” ítéelő Szabolcsi Miklósról írva alighanem túlzásba esik, amikor kijelenti: habár pongyola az írása, az olvasó mégis fellelegzik Szauder – egyébként sok példával idézett – „nyelvi rémtettei” után. A recenzens nem lepődik meg – „persze”, mondja –, hogy a 20. századi irodalom története szempontjai is alá vannak rendelve az ideológiának, hogy – érzékletes a képe – a „világnézeti súlymérések” után némely művek és szerzők nem nyomnak annyit a latban, amennyit egyébként érnek. Így például a két háború közötti irodalom négy részre bontását – polgári konzervatívok, Nyugat köre, népiek és forradalmi írók – úgy értelmezi, hogy az osztálytagolás „emelkedő rangsorolásnak van szánva, esztétikai jutalomosztásnak a politikai záróünnepen”. Szerinte maga fölött mond ítéletet a könyv, amikor a nyugat-európai és a moszkvai pártmunkásokkal, valamint Budapest és az utódállamok „földalatti irodalmával” annyi lapon foglalkozik – Cs. Szabó megszámlolta, mennyivel –, amennyit a vándorlás kori ősköltésztől Mátyás királyig terjedő szakasz kapott. Pártos alapozásának tartja József Attila életművének elemzését is: előbb méltatja Szabolcsit, mert kitűnően ismeri a költőt, utóbb csipkelődik vele, mert „valódi környezete helyett újat teremt neki: kommunista emigránsok az előfutárai, bajtársai és igazi értői”.

Hogy a három irodalomtudóssal voltaképpen csínján bánik, az csak az ez idő tájt vagy még korábban született, kevésbé kíméletes esszéi, glosszái ismeretében világlik ki. Ha például az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális-Elméleti Munkaközösségének az *Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról* szóló, szintén 1961-ben kiadott téziseit boncolgatja, szedi ízekre. Bírálatainak már a címe is gúnyval teli: *Fővonal, táptalaj, fogyatékoság* (Új Látóhatár, 1961/3, 274–277.), bevezető mondata s a hozzá kapcsolódó okfejtések pedig túlzóan támadóak, szinte becsületsértőek. A kiütést érő felütés: „Több, mint egy évtized óta Magyarországon a szellemi prostitúciónak az irodalomtörténet a belső fellegvéra.” Társadalomtudósokra, lélekelemzőkre vagy másokra bízna, fejtsék meg, „mért éppen a Múzsák szolgálatára alakult meg az ókori vallásokból hírhedten emlékezetes templomi szajhák szakszervezete”. Az írók javára ítélve állítja, tízük közül legfeljebb egy-egy – „üldözési mániájukban vérig sértett féltehetségek, lelki púposok és díjazott senkik” – vállalja azt az „erkölcsi cinizmust”, amire az irodalomtörténészek „ép lélekkel, hideg fővel, megfontoltan” ráállnak. Az irodalomkritika kritikája szerinte ilyen szellem szülöttje, mivel hogy a „népfrontos szabadelvűség látszata mögött” ugyanaz húzódik meg – játszik el a háborús fogalommal –, ami 1949 óta mindig: „a harc most is, mint az egyszemélyes terror aranykorában, »kétfrontos«”. És az is marad, teszi hozzá: „Máskülönben miből élne a Párt?” Jobboldali bűnök és baloldali elhajlások morzsoló sziklái közt kanyarognak az irodalomkritika éber kritikusai – e kép, persze, nem úgy láttatja a bírálók bírálót, mint akik eltévednének a kanyarokban, akár a népi írók „harmadikutas” nacionalizmusával, akár a modernség irracionálisával találkoznak. Tudják, ez utóbbi „nihilisztikus pesszimizmusa” a veszélyesebb: a dekadencia „a fővonal és táptalaj”. Cs. Szabó ugyanakkor a tézisgyártók érdemének tartja, hogy miközben teleplezik az előbbieket, népieket, valamint „minden rendű és rangú nyugatisták” fogyatékoságait, általuk a „saját strébereibe” is „belelát a Párt”. Szektás merevséget röntgenez, takarodót fúj a „szégyenletes versgyűjtemény”, a *Tűztánc* dolgában – mintha igényesebb, árnyaltabb prostituáltakra vágyna. Azért sem jár többé kiváltság, előjog, ha valaki '56-ban az ÁVO oldalán állt – olvassa ki a tézisekből a glosszáiró, intve azonban, kár volna elhamarkodottan ujjongani emiatt. S valóban kár: nem kellett látnoknak lennie ahhoz, hogy sejtse, a kultúra intézményeinek irányítói között ott maradnak s lesznek továbbra is a volt államvédelmiesek. Feladatuk: visszaszorítani a polgári, kispolgári, népi vagy revizionista tévelygőket, a kritikusok közül pedig azokat, akik osztályharc helyett beérik a művészi őszinteséggel, elismerve „alkat és mű változhatatlan, öntörvényű sorsát”. Azaz tagadva vagy legalábbis el nem fogadva, hogy a magyar irodalom mindaddig elmarad (vagy: marad el) a világirodalom főáramától, ameddig nem csatlakozik szorosabban a „nemzetközi szocialista irodalomhoz”.

Itt, végezetül, az irodalomtörténészek prostitúciója helyett azokat a kritikusokat emlegeti, akik hajlamosak a bűnre, elhajolni a párt kijelölte vonaltól – hogy név nélkül szerepelnek a tézisekben, arra mulattató a glossza magyarázata: a tételek szerzői önmagukat akarták kímélni a névtelenséggel. Hogy a világirodalmi áramlatoknak mekkora az erejük s vonzásuk, az Cs. Szabót más írásaiban is nyugtalanította. Mint ahogy az irodalomtörténészek „teljesítménye” is. Az egyikre egy emlékezés,

Az értelem keresője lehet a példa (Irodalmi Újság, 1957. június 1.). Itt meglep azzal, mintha az „új Bach-korszak” kezdetét nem is a kommunista hatalomátvétel idejére, hanem négy évvel korábbra, 1945-re tenné, jellemzőnek tartván, hogy a gondolatokat azóta „goromba világnézeti mérlegen mázslják, az ítéletet szellemi véisztörvényszékek hozzák, az igazságot napi parancsban osztják, mint hajdan a jobbagynak a napi robotját”. Ezt szemléltetendő használja a képet: remélte, a „zsdanovi jégpáncél alól” 1956-ban s utána kiszabadulnak némely életművek, így az esszé címében felidézett Halász Gáboré. Ebbéli csalatkozását súlyosbítja aggodalma, hogy miután az „új sztálinizmus” – nyilván a Bach-korszak szinonimája ez – szétverte az irodalom „vékony egységfrontját”, két ellentétes sarokba gyülekezhetnek az erők. Félő, írja, hogy „megint lesz egy hivatalos (és olvashatatlan) moszkovita irodalom”, és lesz „egy »mély-magyar« vagy »ó-magyar« kör, amely Kelettől és Nyugattól egyaránt visszahúzódik magába, ősi magyar sebeibe”. Aggálya egyrészt, ok nélkül vagy sem, Németh László irodalomtörténeti eszmefuttatásán alapult: tudjuk, hogy annak idején a *Kisebbségben* – Monostori Imre szavaival (Cs. Szabó László és a népi irodalom, Forrás, 2005/11, 56–65.) – „erősen fölkaavarta”. Másrészt viszont bizonyosan „nagy barátjára”, Illyés Gyulára célozva figyelmeztet: az *Ozorai példa*, mondja, „hasznos, amíg ravasz hősiességre buzdít, de nem egészen veszélytelen, ha visszaszólít a szellemi nádasba, ahová nem először húzza meg magát álbarátok és valódi ellenségek, Ázsia és Európa elől a magyar”. Szövetséget kötni a „legnemesebb Európával” – ezt ajánlaná programnak.

Amúgy a saját nemzedéke programját, az emlékezés alcímében szerepeltetett esszéírókét. Akik közé magát is számíthatja, önmagát is jellemezheti, ha a név nélkül emlegetett többiekéről beszél. Főként a stílusukról. Hogy „sűrű zamatú”. Hogy tudós szövegük néha úgy gyöngyözik, mint a vers; árnyalatai vannak, eleganciájuk, hajlékonyak; „szivárványszínekben” játszik bennük a gondolat, és „szelíd ajánlatnak hangzik az igazság”. Az utóbbi jelzővel legkevésbé ekkori fogalmazásmódját illethette – szavai, mondatai inkább vadak, vádaskodóak, semmint finomkodóak, élesen tüskések, semmiképp sem simogatóak. Az azonban rá is illenek, ami jó barátjára: a „szó legnemesebb értelmében vett szellemi gögjét, hagyománytiszteletét” Párizsból hozta haza. Itthonról pedig, például Mikeséktől a „gyökeresebb magyarsággal” írás fortélyait leshette el, a földközeli szemléletesség és érzékletesség titkait, akár a „paraszt-barokk nyelvű” Pázmányhoz visszanyúlva. Magyarul tudni annyi, mint velősen, hibátlan hallással, játékos szókinccsel, ízes mondatfűzéssel fogalmazni – erről az eszményről egy 18. századi útinapló, P. Kiss István *Jeruzsálemi utazása* kapcsán beszél. Mintegy magától értetődő, hogy a *Ferences nyelv, filozófus nyelv* (Irodalmi Újság, 1960. március 1.) fejtegetései során eljut egészen a jelenig. A felvilágosodás korával, amikor a filozófus művekben megromlott a magyar nyelv, valamint az „elvilágiasodás okozta nyelvújítási válsággal” az 1945 utáni nyelvromlást állítja párhuzamba. Úgy tartja, az előbbiből már a reformkorban kigyógyult a szépirodalom, az utóbbi viszont „fájdalom, itt van a nyakunkon”. Ismét a háború végéhez köti a szintén a „filozófia köntösében kérkedő” romlást – Bach-korszak helyett „vaskort” emlegetve, „nyelvünk hajmeresztő, dialektikus vaskorát”. S ami a *Fővonal...* ismeretében nem meglepő: egy kivétellel (ez Darvas József) az irodalomtörténészeken veri el a port. Huszonöt év előtt – veti föl – „vesszőfutás járt volna az írók köztársaságában” Király István, Tolnai Gábor, Sőtér István, Szabolcsi Miklós „prózájáért”. Itt nyilván az értekező prózájukra gondol, feltehetően azért nem téve különbséget stílusképességük, írásmódjuk között, mert már ekkor is a szellemi prostitúció belső fellegvárában meghúzódóknak, mi több, pöffeszkedőknek látta valahányukat.

HALADÓ HAGYOMÁNYOK ÉS A BEPÁNYVÁZÁS

Ez a közös megbélyegzés azért is különös, mert a két évvel korábbi esszéi, eszmefuttatásai is (hasonlóan majd a Klaniczay–Szauder–Szabolcsi jegyzete könyvhöz) több belátással voltak a hazai irodalomtörténeti „fejlemények”, a kritikai szemlélet „módosulásai” iránt. Bármennyire durva hangot engedett meg például magának Kardos Lászlóval kapcsolatban, mondván, Tóth Árpádról „buzgó, pártos aljassággal”, „ostoba frázisokkal” élve értekezett, munkáját mégis „szerető s lelkiismeretes szaktanulmányoknak” minősítette. Azon meg csak derült, hogy – nem osztályharcos, pártos alapon – Tóthot Juhász Gyulával „párosítják”. A milleniumi ikerszobrokról szóló diáktrefát idézte: „az Eskü téren áll két Werbőczy, melyeknek egyike Pázmány” (*A makulátlan ötvösmester. Tóth Árpád halálának harmincadik*

fordulójára, Irodalmi Újság, 1958. november 15.). A Krúdy Gyula halálának huszonöt éves fordulójára írt cikkében (*A züllött hajós*, Irodalmi Újság, 1958. május 15.) ugyancsak tréfálkozik. Mégpedig azon, hogy Krúdyt újabban „megpróbálják bepányvázni »haladó hagyományunk« többi kikötözött példái közé”, s hogy emiatt az író holtában meg-megfordul a koporsódeszkán, „s nyúl a barátságatlan görbe botjáért, hogy szétüssön a buzgólkodók közt”. Holott e bottal ütendők nem a munkásmozgalmi hagyományok tüsténkedői. Jól tudja ezt Cs. Szabó is, ám most meg azt kifogásolja, mint aki kákán is csomót keres, hogy a „zsdanovi évek alatt” elevenen eltemetett író „feltámasztása s magánjellegű visszaiktatása” után „bosszúálló visszahatásként átmeneti túlbecsülés fenyegeti”. Hogy ő maga is a bosszúállók között lehet, záró mondata sejteti: „barátait” biztatja, próbálják meg – mint eddig, továbbra is – az európai irodalom élvonalába emelni Krúdyt. Érveket is szolgáltat – állíthatná, hogy „túlbecsülöket” – ehhez. Az író szerint „a maga gondatlan, alvajáró módján” egyre közelebb került „a modern európai regény egyik kísérleti formájához, az eseménytelen belső monológhoz, az időrendbe merevített tudat feloldozásához, Bergson tanítványaihoz, akik a stílus kiszámított és bonyolult fogásaival ostrom alá vették a régi időérzetet, a múlt század elbeszélőitől átörökölt időkategóriákat”. Krúdy azok közé tartozott, még ha „hályogkovács módjára cselekedett” is, mint Joyce és Virginia Woolf, Aldous Huxley és Faulkner, a regényszerkesztés módjainak forradalmasítói, a „lélek rejtett életét” új, ismeretlen látószögekből megközelítői. Cs. Szabó, noha kihagyja Proustot ebből a sorból, még tovább megy a méltatásban: úgy véli, gordonkaszavú írónk nemcsak a tudatos nyugati kísérletezőkkel rokonítható, hanem a 19. századi oroszokkal is; hangulatai, életérzései alapján „szinte észrevétlenül be lehetne csempészni Gogol, Turgenyev, Leszkov és Goncsarov világába”.

Krúdy vagy Tóth Árpád „bepányvázásáról” tehát Cs. Szabó sem mondhatta, hogy a szocialista realizmus kötőfékjével történik. Nem is emleget itt sehányadik Bach-korszakot – teljesen váratlanul új megnevezéssel, jelöléssel rukkol elő: „marxista Biedermeiernek álcázott mai magyar irodalomról” beszél. Bármit is értsen a hajdani „táblabíró stíluson”, kispolgári hangulatot, nyugalmat, érzelmességet, egyszerűséget, kifinomultságot – pártos aljassággal már nem vádolhatja. S nem is teszi. Legékezebb bizonyíték rá a *Futtam mint a szarvasok...* (Irodalmi Újság, 1958. augusztus 1.), amely – micsoda meglepetés! – Révai Józsefet mint halott klasszikusaink egyik „szenvedélyes kisajátítóját” veszi célba. Révai „a legszívósabb haldokló a honvesztő moszkvai hét vezér közül – így a remek, példázatos erejű nyitány, majd a magyarázat következik: – Testileg és politikailag egyaránt. Kínnal mozgatja a karját, de körmei még jó élesre nőnek, s amikor csak lehet, kiereszti.” Ezek után azt lehet várni Cs. Szabótól, hogy erősen a körmére koppint a kommunisták fő ideológusának (aki az MDP idején népművelési miniszter, az MSZMP idején a kezdetekkor a KB tagja volt), mi több, lekapja a tíz körméről. Ám nem így, nem ez történik. Magáról is mondhatná, amit a József Attila munkásságát elemző, a Kortársban, majd egy képes dokumentumkönyvben megjelent tanulmányról állít: nemcsak a régi nótát fújja, hanem „sok tekintetben engedékenyebb, józanabb, tágabb gondolkozású”. Igaz, előbb még „képmutató megtéréssel” vádolta a szerzőt, utóbb azonban méltányolja, mi mindent értékel az másképp, mint régebben. Például, hogy elismeri, azok a kommunisták ártottak a költőnek a legjobban, akik a szocialista lírát pusztán a politikai agitáció egyik válfajának akarták felfogni. Hogy áldozata lett a magyar valóságtól elszakadó „ultrabaloldali elemeknek”. És ami Cs. Szabó szerint a legnagyobb szó: Révai belátja, hogy József Attila a kitasztása, a párttal történt szakítása után jutott el költészete csúcsára. Nem csupán méltányló, elismerő szó illeti azonban a képeskönyv előszavát: furcsállja, hogy szerzőjük törés nélkül egybelátja a költő pályáját, s hogy ahol a polgári elemzők a schizofrénia nyomait vélik felfedezni, ott Révai „makkegészséges marxista szeme az »öngúnyolódásba menekülő antifasiszta harcos«-sal találkozik”. Ha elveti is tehát József Attila életműve „újfajta marxista egységének” keresztülerősökölését, elfogadja, sőt méltatja az elemzés új szempontjait és eredményeit. Végül, mintegy kiegészítésül, arra hívja fel a figyelmet, hogy van „igaz kép” a költőről, mégpedig franciára fordított versei kötetének előszavaként: Jean Roussetollából, aki elfogadja, hogy „a proletár költő akkor is költő, amikor kiszabadul a sorsából”, olyan dolgokat idézve föl, „amelyek arisztokratikusak, céltalanok, ábrándosak és személyesek”. Hogy a költő-műfordító dolgozatának „eredményét” hitelesnek mondva a Révai végül „hamis” minősítést kap – ez épp olyan ellentmondásból fakadhat, mint az irodalomtörténészek közös megvesszőzésének felvetése.

(folytatjuk)